

Dorota Grabowska-Pieńkosz
Wydział Nauk Pedagogicznych UMK

Z badań nad przeszłością polskich
towarzystw społeczno-oświatowych
na marginesie książki
Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej

From the Research on the Socio-Educational
Societies On the Margins of the Book
On the Subject of the Polish Educational Society
(Polish: *Polska Macierz Szkolna*)

Hanna Markiewiczowa,
Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej,
Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej,
Warszawa 2016, ss. 296.

Pod koniec XIX wieku szkolnictwo na terenie Królestwa Polskiego znajdowało się na bardzo niskim poziomie. Nasilająca się polityka rusyfikacyjna ze strony zaborcy spowodowała upadek oświaty, zaś brak obowiązku szkolnego wzmógł zjawisko analfabetyzmu. Jednak na przełomie XIX/XX wieku wraz z pogłębiającym się kryzysem społeczno-politycznym w Rosji, którego apogeum przypada na rok 1905, nastąpiło złagodzenie polityki caratu.

SPI Vol. 19, 2016/3
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366

Reviews

Recenzje

W tej sytuacji pojawił się wzrost dążeń narodowo-wyzwoleńczych wśród narodu polskiego, który jednocześnie przyczynił się do ożywienia ruchu organizacyjnego w Królestwie Polskim. Polacy korzystając z przyznanych swobód zaczęli tworzyć stowarzyszenia, towarzystwa, zrzeszenia zawodowe o różnych orientacjach ideologicznych oraz instytucje i organizacje o charakterze oświatowym. W tym czasie powstały m.in. Towarzystwo Kursów Naukowych, które wyłoniło się z dawnego konspiracyjnego Uniwersytetu Latającego, Uniwersytet dla Wszystkich, Towarzystwo Kultury Polskiej, Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych, Towarzystwo Krzewienia Oświaty, Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło” oraz instytucja o najszerszym zasięgu działalności, bo obejmująca oświatę szkolną i pozaszkolną – Polska Macierz Szkolna. Dzieje tej organizacji czytelnik może poznać dzięki publikacji autorstwa Hanny Markiewiczowej¹ pt. *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*. Praca ta ukazała się w 2016 roku nakładem Wydawnictwa Akademii Pedagogiki Specjalnej, a zaopiniowana do druku została przez Karola Poznańskiego, wybitnego pedagoga i historyka wychowania. Należy docenić wybraną przez Autorkę problematykę, ponieważ dotychczas nie ukazała się monografia naukowa, która w sposób wieloaspektowy prezentowałaby działalność Polskiej Macierzy Szkolnej. Zagadnienie to było jedynie omawiane w kontekście innych kwestii oświatowych².

¹ Hanna Markiewicz – absolwentka pedagogiki na Uniwersytecie Warszawskim, pracuje jako profesor nadzwyczajny w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej. Jest autorką wielu publikacji, m.in. *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Warszawa 2002; *Wybrane zagadnienia z historii wychowania*, Warszawa 2006; *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1813*, Warszawa 2010; *Sami tworzyliśmy tę historię – księga pamiątkowa z okazji 90. rocznicy powstania Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie (1922–2012)*, red. H. Markiewiczowa, K. Poznański, J. Kulbaka, Warszawa 2012. Jej zainteresowania naukowe dotyczą m. in. historii instytucji i koncepcji edukacyjnych na ziemiach polskich w XIX w. i II RP, a także działalności oświatowej towarzystw społecznych w II RP.

² *Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, zebrał J. Stemler, przed. W. Sołtan, Warszawa 1935; J. Góralski, *Polska Macierz szkolna jako instytucja wychowania obywatelskiego*, Toruń 1999; Tenże, *Wizerunek działalności kulturalno-oświatowego w poglądach reprezentantów Polskiej Macierzy Szkolnej do roku 1939*, Toruń 2000; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w Guberni Kieleckiej*, Kielce 2001; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna: szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925: wydawnictwo jubileuszowe*, Warszawa 1926; *Polska Macierz Szkolna na Polesiu*, Warszawa 1939;

Warto podkreślić, że H. Markiewiczowa do zaprezentowania tej tematyki posłużyła się różnorodnymi źródłami. Ważne informacje zawarte w pracy pochodzą ze zbiorów archiwalnych, w tym głównie Archiwum Akt Nowych, gdzie znajduje się zespół PMS, a także Archiwum Polskiej Akademii Nauk oraz Państwowe Archiwum miasta Równego na Ukrainie. Autorka wykorzystała też materiały pochodzące ze zbiorów prywatnych rodzin Józefa Stemlera i Władysława Sołtana, czyli prezesów Towarzystwa. Jednak najwięcej informacji pozyskała z prasy nie tylko oświatowej, ale również tej ukazującej się codziennie czy w poszczególnych regionach. Powoływała się także na źródła normatywne, w tym przede wszystkim protokoły, sprawozdania, ustawy, statut i program działalności PMS. W pracy wykorzystywała również informacje zawarte w źródłach pamiętnikarskich. Niewątpliwie znaczna liczba zgromadzonych materiałów, z których Autorka czerpała wiedzę przy opracowywaniu przyjętego zagadnienia, pochodziła z wydawnictwa „Księgarnia Polska”, czyli oficyny należącej do Macierzy.

Recenzowana książka przedstawia działalność organizacji posiadającej ponad 100-letnią tradycję, a intencją H. Markiewiczowej było „przywrócenie pamięci o wysiłku wielu ludzi pracujących na rzecz polskiej oświaty w czasach, które wymagały hartu ducha, niezłomnej postawy, a nade wszystko budowania od podstaw, także oświatowych, II Rzeczypospolitej”³. Trzeba wspomnieć, że Macierz powstała w obcej rzeczywistości państwowej, lecz „od chwili swego założenia wybiegała daleko poza ramy tej rzeczywistości, mając swe uzasadnienie tylko we własnej państwowości. Zrodziła się z instynktowego wycucia Narodu, że jego byt jest skazany na własną państwowość, do której społeczeństwo winno się przygotować, z mistycznej wiary w bliskość urzeczywistnienia się proroctwa wieszczów, które mogło się dokonać wzmożonym wysiłkiem kulturalnym i wychowawczym, postępującym zawsze przed czynem zbrojnym”⁴. Początki Macierzy

Polska Macierz Szkolna na Wołyniu, Równe 1938; M. Meducka, *Polska Macierz Szkolna na Kielecczyźnie w latach 1905–1939*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” 2006, T. 19; S. Mauersberg, *Komu służyła szkoła w drugiej Rzeczypospolitej? Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty*, Wrocław 1988.

³ H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016, s. 7.

⁴ J. Sędek, J. Stankiewicz, *Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej na Polesiu*, w: *Polska Macierz Szkolna na Polesiu*, Warszawa 1939, s. 27–28.

sięgają czasów zaborów, kiedy wśród działaczy społecznych pojawiła się potrzeba krzewienia oświaty wśród polskiego społeczeństwa. Mimo wcześniej podejmowanych inicjatyw w tym zakresie, ich realizacja nastąpiła dopiero po klęsce Rosji w wojnie z Japonią, jaka była toczona na Dalekim Wschodzie w latach 1904–1905. Ramy chronologiczne książki wyznacza okres funkcjonowania Polskiej Macierzy Szkolnej, czyli od momentu jej powołania w Warszawie w dniu 28 kwietnia 1905 roku, aż do 1939 roku. Jednak legalną działalność Macierz prowadziła w latach 1905–1907 i 1916–1939, bo kiedy rozporządzeniem z dnia 14 grudnia 1907 roku została zawieszona, to odtąd przez 9 lat prace swe kontynuowała w konspiracji, aż do 1916 roku. Wybuch II wojny światowej zakończył działanie tej organizacji terenie państwa polskiego, jednak w 1953 roku nastąpiła jej reaktywacja w Wielkiej Brytanii z inicjatywy m.in. Władysława Andersa, Mira Małachowskiego czy Władysława Kańskiego, dlatego wypracowana idea jest kontynuowana po dzień dzisiejszy poza granicami Polski.

Zasięgiem terytorialnym Macierz początkowo obejmowała różne miejscowości na terenie Królestwa Polskiego, gdzie tworzone koła, które były jej podstawową jednostką organizacyjną. Ich liczba znacząco się zwiększała, bo po odzyskaniu przez Polskę niepodległości swoim zasięgiem objęła województwa centralne (warszawskie, łódzkie, kielecki, białostockie, lubelskie) oraz wschodnie, czyli Kresy Wschodnie (Wołyń i Polesie). Jak podkreślił Józef Stemler, dyrektor biura Macierzy w latach 1920–1939, „Koła to niezmiernie ważne organy kultury ludu: one skupiają w sobie wszystkie obywatelskie siły kraju, ogniskują wszystkie rozbieżne usiłowania pojedynczych osób dobrej woli, jednoczą wszystkie stany i wszystkie warstwy naszego społeczeństwa przy wspólnej pracy, wskazują plan działania z uwzględnieniem potrzeb i warunków”⁵. Można również wspomnieć, że w swojej działalności oświatowej Macierz jednoczyła przedstawicieli różnych warstw społecznych, bo w jej strukturach zaangażowani byli ludzie „należący do rozmaitych stronnictw politycznych, rozumiejący, że ponad programami politycznymi jest największy i najważniejszy program: państwowy, że instytucja tego typu jak

⁵ Okólnik z marca 1907 r. w sprawach organizacyjnych, programowych i finansowych, w: *Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, zebrał J. Stemler, przed. W. Sołtan, Warszawa 1935, s. 60.

Macierz temu jedynie programowi służyć musi, tworząc dla Państwa fundament przez kształcenie obywateli”⁶.

Recenzowana książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii. W pierwszym rozdziale (*Geneza, organizacja i działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1905–1916*) Autorka ukazała okoliczności związane z powstaniem Polskiej Macierzy Szkolnej, jej strukturę organizacyjną oraz zakres działalności w pierwszym okresie jej funkcjonowania, czyli w latach 1905–1907, a następnie po zdelegalizowaniu przez władze rosyjskie i jej aktywność w konspiracji, aż do 1916 roku. Ta społeczna instytucja reaktywowała swoje prace w 1916 roku i nieprzerwanie kontynuowała je aż do wybuchu II wojny światowej, co Markiewiczowa zaprezentowała w drugim rozdziale (*Odrodzenie Polskiej Macierzy Szkolnej: jej struktura organizacyjna, podstawy finansowania, zasięg działania*). W szczególności zwróciła uwagę na jej organizację oraz cele i kierunki działalności, zasady finansowania, a także obszar prowadzonych prac na terenie II Rzeczypospolitej, uwzględniając sytuację społeczną, polityczną, ekonomiczną, narodowościową i wyznaniową państwa polskiego. Interesujące informacje na temat zakresu działalności PMS i form jej realizacji przynoszą kolejne trzy rozdziały. A dokładniej, w rozdziale trzecim (*Oblicze ideowe Polskiej Macierzy Szkolnej*) H. Markiewiczowa przedstawiła ideały wychowawcze urzeczywistniane w pracy Macierzy. W tym kontekście warto przypomnieć, że jednym z najważniejszych postulatów realizowanych przez tę organizację była troska o prawidłowe wychowanie młodych ludzi. Dlatego podkreślano „Wychowanie młodzieży, aby czyniło zadość istotnej potrzebie oświaty i postulatom narodowego ducha, winno oprzeć się o trzy naczelnne zasady: winno mieć ono religijną i moralną podstawę, winno niecić szczerzy zapał ku wiedzy, winno uczyć pracy, dać jej zamiłowanie i zwyczaj”⁷. Zadaniem Macierzy było „krzewienie i popieranie oświaty w duchu chrześcijańskim i narodowym”, w realizacji

⁶ J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925: wydawnictwo jubileuszowe*, Warszawa 1926, s. 72.

⁷ *Okólnik z czerwca 1907 o zasadach wychowawczych obowiązujących w szkołach i instytucjach oświatowych Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, zebrał J. Stemler, przed. W. Sołtan, Warszawa 1935, s. 66.

misji oświatowej obecne były wartości chrześcijańskie, a narodowy charakter zapewniał przekazywanie treści patriotycznych. Autorka w tej części pracy uwzględniła sposób realizacji programu wychowania narodowego przez PMS oraz relacje między prominentnymi działaczami tej organizacji a obozem narodowym. Ponadto zaprezentowała wpływ Kościoła katolickiego na ich działalność, co wynikało z uczestnictwa wielu księży w pracach Towarzystwa oraz z pozycji Kościoła w życiu społecznym i politycznym II Rzeczypospolitej. Z kolei czwarty rozdział (*Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej*) ukazuje różne formy i obszary działalności PMS, które były szczególnie ważne w okresie zniewolenia narodu polskiego i odbudowy struktur państwowych po odzyskaniu niepodległości. H. Markiewiczowa podkreśliła, że Macierz, mając na celu krzewienie i popieranie oświaty w duchu narodowym i chrześcijańskim, dążyła do urzeczywistniania tej idei poprzez zakładanie, utrzymywanie i popieranie instytucji oświatowo-wychowawczych, takich jak: szkoły początkowe, średnie, zawodowe, seminaria nauczycielskie, ochronki, czytelnie, biblioteki, świetlice, bursy, domy ludowe. Ich funkcjonowanie oraz zakres oddziaływań zależny był od zapotrzebowania społecznego i możliwości finansowych na poszczególnych etapach działania Towarzystwa. Poza tym Autorka zaznaczyła, że z inicjatywy tej organizacji urządzano wykłady i odczyty popularnonaukowe, kursy dla nauczycieli, udzielano porad prawnych w zakresie szkolnictwa, organizowano półkolonie, koła opiekuńcze, a także wydawano czasopisma pedagogiczne oraz polskie podręczniki szkolne. W ostatnim rozdziale (*Polska Macierz Szkolna w opinii publicznej*) H. Markiewiczowa zaprezentowała różne poglądy, oceny i sądy na temat PMS. Uwzględniła ocenę Macierzy nie tylko z perspektywy jej działalności oświatowo-popularyzatorskiej, ale również prezentowanej opcji politycznej. Tym samym ukazała, jak postrzegana była Macierz przez organizacje zawodowe oraz partie polityczne w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Ponadto przedstawiła stosunek władz państwowych II Rzeczypospolitej do PSM, zwracając uwagę zarówno na politykę prowadzoną przez poszczególne gabinety rządzące, a także obszar działalności placówki i charakter podejmowanych prac.

Natomiast w *Zakończeniu* w Autorka zaznaczyła „Polska Macierz Szkolna, reaktywując w 1916 roku działalność oświatową zapoczątkowaną w czasie rewolucji 1905 roku, cieszyła się poparciem społecznym i kontynuowała swoje prace zgodnie z tradycją głęboko

zakodowaną w świadomości Polaków. Społeczeństwo dwudziestolecia międzywojennego widziało w niej krzewicielkę oświaty i kultury polskiej, godną spadkobierczynię ideałów pozytywistycznych⁸. W ten sposób podkreśliła doniosłość idei podejmowanych przez tą organizację i aprobatę jaką zyskała wśród polskiego społeczeństwa.

Podsumowując, książka H. Markiewiczowej porusza niezwykle istotne zagadnienia dotyczące działalności jednego z najdłuższych funkcjonujących społecznych towarzystw oświatowych – Polskiej Macierzy Szkolnej. Co ważne, Autorka ukazała je na tle ogólnej sytuacji oświatowej w Królestwie Polskim oraz w okresie dwudziestolecia międzywojennego, z uwzględnieniem czynników społecznych, politycznych i ekonomicznych. Dlatego praca ta może być interesującą, a zarazem ważną lekturą nie tylko dla historyków, historyków oświaty, nauczycieli, lecz dla każdego czytelnika, aby w swojej działalności świadomie podejmował on inicjatywy na rzecz kształtowania postaw patriotycznych, pielęgnowania polskiej tradycji i kultury, w poszanowaniu dokonań przodków, co jest niezwykle istotne zwłaszcza wśród najmłodszych członków społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, zebrał J. Stemler, przed. W. Sołtan, Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1935.
- Góralski J., *Polska Macierz szkolna jako instytucja wychowania obywatelskiego*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1999;
- Góralski J., *Wizerunek działacza kulturalno-oświatowego w poglądach reprezentantów Polskiej Macierzy Szkolnej do roku 1939*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2000.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1813*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2010.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2002.
- Markiewiczowa H., *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2016.
- Markiewiczowa H., *Wybrane zagadnienia z historii wychowania*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2006.

⁸ H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, dz. cyt., s. 269.

- Mauersberg S., *Komu służyła szkoła w drugiej Rzeczypospolitej? Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1988.
- Meducka M., *Polska Macierz Szkolna na Kielecczyźnie w latach 1905–1939*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” 2006, T. 19.
- Okólnik z czerwca 1907 o zasadach wychowawczych obowiązujących w szkołach i instytucjach oświatowych Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, zebrał J. Stemler, przed. W. Sołtan, Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1935.
- Okólnik z marca 1907 r. w sprawach organizacyjnych, programowych i finansowych*, w: *Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, zebrał J. Stemler, przed. W. Sołtan, Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1935.
- Polska Macierz Szkolna na Polesiu*, Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1939.
- Polska Macierz Szkolna na Wołyniu*, Wydawnictwo Wołyńskiego Zarządu Wojewódzkiego Polskiej Macierzy Szkolnej, Równe 1938.
- Sami tworzyliśmy tę historię – księga pamiątkowa z okazji 90. rocznicy powstania Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie (1922–2012)*, red. H. Markiewiczowa, K. Poznański, J. Kulbaka, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2012.
- Sędek J., Stankiewicz J., *Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej na Polesiu*, w: *Polska Macierz Szkolna na Polesiu*, Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1939.
- Stemler J., *Polska Macierz Szkolna: szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-letniej działalności 1905–1925: wydawnictwo jubileuszowe*, Polska Macierz Szkolna, Warszawa 1926.
- Szabat B., *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w Guberni Kieleckiej*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2001.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Dr Dorota Grabowska-Pieńkosz
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk Pedagogicznych
Katedra Historii Myśli Pedagogicznej
dogra@umk.pl